

Martore Venessa

A SZEMMEL VERÉS MINT SZINTETIKUS KÉPZET ÉS KÜLÖNBÖZŐ JELENTÉSEI PANTELLERIA SZIGETÉN

A kortárs antropológiai tárgyú cikkek és kutatások közül – és manapság sajnos meglehetősen kevés foglalkozik a szemmel veréssel – különösen érdekesnek találok a Green Bay-i Wisconsin Tudományegyetem antropológus professzorának, Anthony H. Galtnak a tanulmányát. Az említett tudós nagyon eredeti módon közelíti meg a témát, valamint alaptézise is igen érdekfeszítő: véleménye szerint a szemmel verés jelképrendszere azért széleskörűen elterjedt a Földközi-tenger teljes partvidékén, mert egy olyan utalásokat tartalmazó képről van szó, amely jellegzetességei folytán több szinten is értelmezhető, így például mind társadalmi, mind pedig egyéni interpretációja lehetséges.

Kutatásai alapján a „szemmel verés” fogalma azért terjedt el, és azért maradt fent, mert kulturális, alkalmi és egyéni szinten hasznos. Hasznossága nem kizárólag a különböző esetekben neki tulajdonított sajátos funkciókból ered, hanem éppen jelentésének rugalmasságából.

A szemmel verést Needham antropológiai tárgyú munkájában (1978:23–50), a „szintetikus képzetek” közé sorolja, és ez alapján a kategorizálás alapján Galt bemutatja, hogy milyen módon jelenik meg ez a „szintetikus képzet” a szicíliai Pantelleria szigetén, Olaszországban. Bár ezek a képzetek nem azonosíthatók jelentésekkel, funkciókkal, univerzális kauzalitásokkal, szimbolikus keretként szolgálnak, amelyet rugalmasan tölthetünk meg helyi, sőt egyéni jelentésekkel.

Needham számára a szintetikus képzet „szétszórt jelenségek” halmaza, amelyeket egy rendszeresen felbukkanó címke alatt gyűjthetünk össze, és amelyek empirikusan megfigyelhetők. A szétszórt jelenségeket „elsődleges tényezők”-nek nevezi, és azokat az evokatív és erőteljesen kidomborodó „jelentéshordozókat” érti alattuk, amelyek „nem hordoznak explicit univerzális jelentéseket”.

Ezek az elsődleges tényezők a tapasztalat azon elemei, amelyek erénye az egyszerűség és az azonnaliság, és amelyek rabul ejtik a képzeletet. Az elsődleges tényezőkre Needham példaként a hőmérsékleti ellentéteket, a bal- és jobboldal ellentétpárját, a színeket (különösképpen a vöröset, a fehéret és a feketét), valamint a számokat és egyes hangokat stb. említi meg.

A szintetikus képzetek időben és térben egyaránt fennmaradnak, mivel evokatívak, mivel a játékot és a kulturális találékonyságot szolgálják, illetve segítik elő. Az idők során a különböző régiókban a kultúrák szintetikus kép-

zeteket kaptak (és bizonyos esetekben megalkottak), a kapottakat módosításokkal integrálták, egyes elemek hangsúlyozásával, vagy újabb elemek felvételével. Ezt a meghatározott helyen és időben történő integrálást nevezhetjük „egy szintetikus képzet megalkotásának”. A szintetikus képzet egyik legfontosabb jellemzője evokatív jellege, az a tulajdonsága, hogy képes rabul ejteni az egyének képzeletét.

Az elsődleges tényezők, azaz azok az építőkövek, amelyek a szemmel verés szintetikus képzetét alkotják, egyáltalán nem állandóak a különböző helyeken, azonban úgy tűnik, hogy létezik egy minimumszint, amely összetartja őket a Földközi-tenger partvidékének széles kulturális határvonalain belül. Ennek a minimumszintnek talán a „ránézés” az egyik legfontosabb eleme. A szemkontaktus és a szem képzele mindenhol bír valamiféle jelentéssel, és ez valószínűleg nemcsak az emberre jellemző, hanem az állatvilágra is.

Egy másik elsődleges tényező a varázsercjú rontás fogalma, amelyet szinte az összes hitvilágban megtalálhatunk, és amely más elsődleges tényezőkkel együtt szintetikus képzeteket alkot, ilyen például a boszorkány képzele, illetve a rontásé, amely automatikusan bekövetkezik, ha valaki áthág egy tabut, egy szabályt.

A szintetikus képzet harmadik tényezőjeként fontos megemlítenünk az irigységet mint a szemmel verés kiváltóját. Az irigység egy olyan emberi tulajdonság, amely felcsigázza a képzeletet, különösen azokban a társadalmakban, amelyben az anyagi javak birtoklása nagyon egyenlőtlen.

A szintetikus képzet negyedik alkotóeleme a szemmel verés megelőzésének és gyógyításának módszerei. Ez egy nagyon gazdag elem, amely más elsődleges tényezőket is magában foglal. A megelőzés eszközei amulettek, amelyek azt a célt szolgálják, hogy elvonják a figyelmet és a rosszindulatú tekintetet arról a személyről, aki viseli őket. Általában riktó színű amuletteket használnak, vagy olyanokat, amelyek tagadhatatlanul fallikus szimbólumokat ábrázolnak, például szarvat mutató kéz (*mano cornuta*), az egyszerű szarv (*cornu*) és a kulcsok (*chiavi*). Természetesen a szemmel verés ellen gyakran közvetlen módon is védekeznek, így például lefedik azokat a javakat vagy asszonyokat, amelyeket vagy akiket más megkívánhatna.

Az elmondottak alapján tehát a megelőzésnek három fő összetevője van, melyek a következők:

1. a tekintet máshová való irányítása
2. nagyobb erők segítségül hívása
3. az ártó szem megsebesítése vagy blokkolása.

A szemmel verés szintetikus képzetét a Földközi-tenger partvidékén a következők jellemzik:

– a személy, aki a szemmel verést végzi, általában irigységből a szemmel verést elszenvedő személynek

– a megelőzéssel/elkerüléssel kapcsolatos elemek

– a gyógyítás lehetséges módjai, ha a szemmel verés már megtörtént.

Pantelleria szigetének lakói, ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, nagyobb fontosságot tulajdonítottak az ártó személy irigységével kapcsolatos elemeknek, illetve a gyógyításnak és a megelőzésnek.

Pantelleria egy körülbelül 8000 lakosú olasz sziget, amely nagyjából félúton helyezkedik el Szicília nyugati része és Tunézia között. Lakóinak több-

sége szőlősgazda. A szemmel veréssel kapcsolatos információk nagy részét egy 2000 lakosú, Khamma nevű kis faluban sikerült összegyűjteni, amely a sziget nyugati felén található. További kutatások folytak még egy Scauri nevű faluban is.

Bizonyos, hogy a szemmel verés szintetikus képzete a sziget kultúrájának része már az ókortól kezdve, legalább azóta, hogy a sziget pun gyarmat volt. Az összes népcsoport, amely egymást követte a szigeten, valamilyen módon beépítette hitvilágukba a szemmel verést (ilyen népcsoportok voltak a rómaiak, bizánciak, arabok, zsidók, olaszok és a hispánok, hogy csak a legjelentősebbeket említsük).

A képzet tehát a régmúlt időkben terjedt el, és azoknak a népcsoportoknak a segítségével tért vissza, amelyek a sziget kikötői felé vándoroltak, és elhozták a circum mediterrán kultúra elemeit.

Pantelleria szigetén a szemmel verést *u malocciu*-nak vagy egyszerűbben *l'occiu*-nak (szemnek) nevezik. A szemmel verés a csodálat verbális vagy mentális aktusán keresztül történik, ami mögött irigység áll. A szemmel vertet *pigghiatu ad occiu*-nak nevezik (szó szerint azt jelenti, szemmel vert). Például az egyik közlő azt mesélte el, hogy egyszer a földjén sétált az új cipőjében, amikor az egyik ismerőse megállította, és viccesen azt mondta neki, hogy „cipőben kell aludnod, nehogy valaki ellopja”. Ekkor a közlő hirtelen rosszul lett, és nem tudott továbbmenni, ezért hazament és a szemmel verésből felesége, Za-Fidela gyógyította ki. A Pantelleria szigeti közlők úgy tartják, hogy az irigységből való rontás képessége egy olyan képesség, amely kiszámíthatatlan és amellyel mindenki rendelkezik, mivel senki sem mentes az irigységtől.

A délolasz *jettatore* szót nem ismerik a Pantelleria szigeti közlők. Za-Fidela, akit Khammában a téma egyik szakértőjének tekinthetünk, azt állította, hogy „közülünk mindenkinek van olyan pillanata, amikor képes szemmel verni”. A szemmel verés nem bizonyítható, és nem tudatos cselekedet, ezért a szigetlakók erkölcsileg semleges dolognak tartják. Bár az elbeszélők nem azonosították a szemmel verés előidézőit, de abban az esetben, ha a szemmel verés tényét adott körülmények között konkrétan felismerték, akkor, a szemmel verés előidézőjét bevonhatták a gyógyításba.

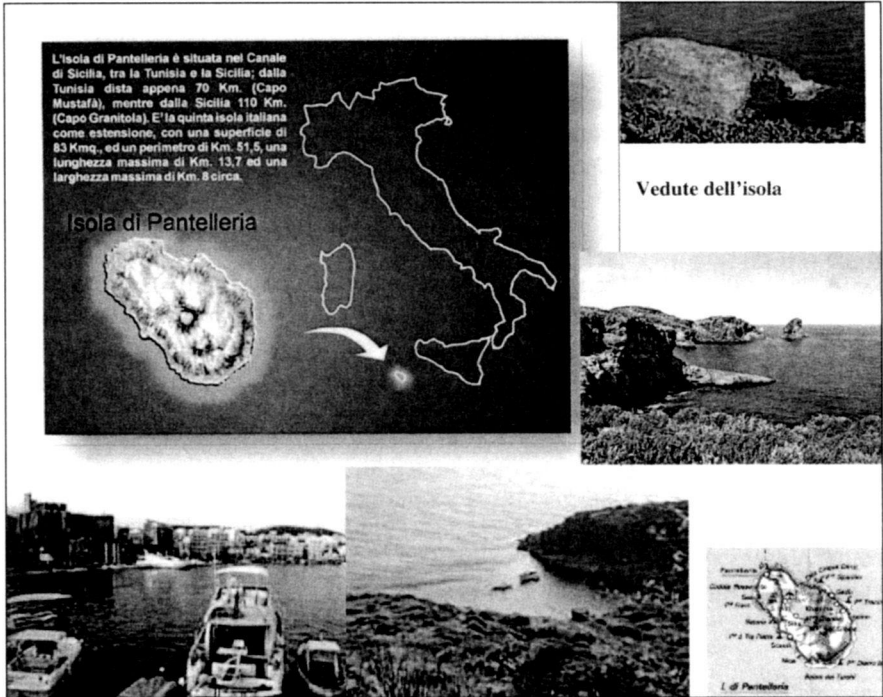
Az egyik alkalommal a kutató felesége is érintetté vált, miközben Scauri-ban tartózkodott. Az egyik reggel a feleség elindult tejet venni a szomszéd gazdaságába. Amikor a tehénhez értek, a feleség, aki egyesült államokbeli nevelést kapott, jó egészséget kívánt a tehénnek. Két nappal később a tehén tulajdonosa felkereste az amerikai hölgyet, és megkérte, hogy „érintse meg” a tehenet, mert azóta a reggel óta nincs teje. Az asszonyt odavezették a tehénhez, és el kellett ismételnie egy egész litániát, amely szerint ő szemmel veréssel sújtotta az állatot, és most leveszi róla a rontást. Nem az összes megkérdezett Pantelleria szigeti lakos ismerte el, hogy hisz a szemmel verésben.

Néhány beszámolót olyanoktól gyűjtöttek, akik hosszú időszakot töltöttek vagy egyetemen, vagy vendégmunkásként. Például Leonardo, egy fiatal, aki természettudományi diplomát szerzett, egy reggel, Khamma környékén autózás közben lelassított, hogy köszöntse egyik barátját. Egy ismeretlen ok miatt, éppen ebben a pillanatban leállt a kocsija. Miután ellenőrizte a motort és nem talált semmi hibát, és azon töprengett, hogy miért pont akkor állt le a kocsija, elindult a helyi rontásúzó asszonyhoz. A rontásúzó odament az autóhoz és

elvégezte az olaj és víz rítusát, és a rítus eredménye alapján azt állapította meg, hogy mind az autót, mind pedig Leonardo kezét szemmel verés érte, és hogy megpróbálja mind a kettőt meggyógyítani. Megjegyzendő tehát, hogy Pantellerián nemcsak az embereket, hanem még a gépeket is érheti szemmel verés. A legelterjedtebb gyógymód a szemmel verés ellen az említett olaj és víz rítusa. Ezt a gyógymódot a dél-olaszországi irodalom különböző formákban is említi, de ritkán találkozzunk részletes leírásával.

A rontásűző asszonyok szolgálatait, mind Za-Fideláé, mind a többi pantelleriai asszonyé, ingyenesek, mivel, mint Za-Fidela elmondta, nem lehet pénzt kérni valamiért, ami *dunu di Diu* (Isten adománya), amit azért kapott, mert a Szeplőtelen fogantatás napján, december 8-án, reggel 8-kor született. A megszabadításért járó fizetségről azt tartják, hogy rontja a gyógyítás erejét.

Za-Fidela lakása konyhájában űzi tevékenységét. Az olajból és vízből való jósláshoz egy közönséges, a tészta tálalásához használt kerámiatál és egy úgynevezett régi *cannila*, azaz egy kerámiából készült olajlámpás szükséges, amelynek alja sótartóként szolgál, a belőle kiemelkedő tartón pedig kis tálka van, benne olaj. Za-Fidelával szembe ül le az öt felkereső ember, Za-Fidela a kinti ciszternákban felfogott friss esővízből tölti a kerámiatálba, a lámpás aljából egy csipet sót tesz bele. Majd a tálát az ember mellkasa elé emeli, akit néhány centiméterenként körülbelül ötvenszer megérint az ujjával, miközben *urazionékat*, azaz imákat: a miatyánkot (Padre Nostro) és az üdvözlégyet (Ave Maria) mormolja. Kétségtől mentesen ennek az a jelentősége, hogy az ember megértse, ezek a szavak hatalmukat szent forrásokból nyerik, onnan származnak. Ez a szakasz azzal zárul, hogy a jósnő a tál felett keresztet vet, minden mozdulat végén megérintve a tál szélét. Azután három csepp olajat csepegtet ujjával a lámpásból a vízbe. Az olajcseppek vagy csepp formában úsznak a vízen, vagy összekeverednek vele: ha összekeverednek, kiderül, hogy az embert *pigghiatu ad occiu*, azaz szemmel megverték, mivel a gonosz hatalom úgy intézte, hogy a víz és az olaj összekeveredjenek, amiről az adatközlők azt tartják, hogy normális esetben nem, csak szokatlan körülmények közepette történhet meg. A tálát ekkor Za-Fidela először az ember előtt a fejéhez, törzséhez, karjaihoz, lábához emeli, majd háta mögött még egyszer megismétli ezt. Az olajfolt változása pontosabb megállapításokat tesz lehetővé. Ha egy negatívból pozitívba oldódó eredmény rajzolódik ki, amikor az ember hátához emeli a tálát, ez azt jelenti, hogy az embert a háta mögött rontották meg (a *pigghiatu* hátulról érte); ha viszont az olaj a vízzel összekeveredve sok kis cseppecskére oszlik, azt jelenti, hogy az embernek egyszerre több irigye is volt, mint például az utcán pletykálkodó társaság. Ha az olaj vékony, szivárványszínű foltot hagy a víz színén, az embert olyan nyavalyatörés éri, ami orvosi kezelést igényel. Ha a rontás levevője az első szakaszban megállapítja a szemmel verést, a rítust frissen töltött vízzel és kétszeres adag sóval ismétli meg, vagy mindaddig folytatja, amíg az olaj nem marad cseppekben, és nem keveredik össze a vízzel. Amikor ez megtörtént, az ember gyógyultnak tekinthető, és a tál vizét kiöntik az udvarra. Ha a harmadik „forduló”-ban az olajcseppek továbbra sem válnak el a víztől, ez annak a jele, hogy a kérdéses személyt pénteken rontották meg, éppen ezért a következő pénteken vagy mindaddig vissza kell térnie a rítus megismétlése végett, amíg az nem hoz eredményt. A harmadik pénteken a kúra kiegészül, és nem marad el a várt eredmény. Nehezebb kúrák esetén olykor

A sziciliai Pantelleria sziget

más szicíliai vagy olasz rontáslevevők segítségét is igénybe veszik, de ezek az asszonyok a pantelleriaiaknál drágábbak, mert ahogy helyben mondani szokták, a városokban nincs annyi nehézség, az orvosoknak több a tapasztalata, és a város több, drágább ám eredményesebb rontáslevevőt „termel ki”.

Az, hogy a pantelleriaiak a diagnózisnak és a megrontás tisztázatlan részletei meghatározásának nagy jelentőséget tulajdonítanak, a pantelleriai szemmel verésről alkotott kép legfontosabb vonására világít rá, ami azzal egészül ki, hogy érdektelen a rontást előidéző személy kiléte. A szemmel verés potenciális áldozata magyarázatot és gyógyulást keres hirtelen vagy különösen heves rosszulleteire, mint például fejfájására. Nagyon gyakran nem tud pontosan visszaemlékezni semmilyen irigységre vagy meglepő eseményre, emiatt fordul olyan gyógyítókhoz, mint *Za-Fidela*, akihez sokan csak azért mennek el, mert nem érzik magukat jól, vagy olyan eseményeket akarnak neki elmondani, amelyekben szemmel verés történt. Túlnyomórészt az anyák viszik el hozzá gyerekeiket.

A szemmel verés ellen Pantelleriában hasonlóan védekeznek, mint az egész mediterrán térségben: főként különféle amuletteket használnak: elsősorban *szarvat mutató kez*et, vagy egyszerűen csak *szarvat* viselnek, illetve ezeket ráakasztják az állat szerszámaira, vagy felfüggesztik az autóban. Az egyik leghatékonyabbnak tekintett amulett egy fél tarsolyrákból készül, és *migrosciu*-nak hívják (Maja squinado H.). Egy másik adatközlő mindig magánál tart egy *peperoncínó*-t, egy kis erős, hosszúkas paprikát, amit amulettként használ, ám alkalomadtán rámorzsolja egy tányér tésztára. Aranyszarvacskát ajándékoznak végül a kisdédnek a keresztelő alkalmával, amit nyakban, a ruha alatt kell viselni. A csecsemők és gyermekek ruhájába *skapuláré*-t rejtenek, ami Pantelleriában egy vörös anyagból varrt – olykor szív alakú – tűpárnaszerű kis tarsolyból áll, és egy *figurinu*, azaz szentkép, egy aranyszarvacska, egy tarsolyrák héja, egy kis vörös szövetszál darab vagy vasdarab van benne.

A pantelleriai rontásról kialakított képben azok a vonások különösen fontosak, amelyek a gyógyítással és a baj terjedésének megelőzésével, a rontást előidéző személy társadalomban elfoglalt helyzetével kapcsolatosak, hiszen ez összefügg a társadalmi rétegződéssel, következképpen az irigység fogalmával.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy amit századunk hatvanas-hetvenes éveiben a kutatók Pantelleriában megfigyelhettek, az mindössze egy piciny szelete annak a klasszikus korra visszanyúló hosszú folyamatnak, amelynek során kialakult és módosult egy a szigeten létező szimbólumrendszer. A társadalom Pantelleriában jelentősen átrétegződött az elmúlt kétszáz év alatt, és elképzelhető, hogy a helyi rontásról kialakított kép további variánsai is felbukkannak.

A pantelleriai szemmel veréssel kapcsolatos leírások jelentését illetően Rappaport (1971: 25) tanulmányát idézzük. Szerinte a rítus „olyan konvencionális aktusok véghezvitele, amelyek révén egy vagy két résztvevő saját testi, lelki és társadalmi állapotáról információkat ad át egy vagy több résztvevő számára”.

Ebből a megközelítésből kiindulva azt mondhatjuk ugyanakkor, hogy a szemmel veréssel kapcsolatos sajátos folyamatok kialakulásának a szigeten legalább egy konkrét megjelenése van: ez a társadalmi struktúra és a szemmel veréshez kapcsolódó egyéni tevékenységek közvetlenebbnek tűnnek. A ron-

tással kapcsolatosan legegyszerűbben megfigyelhető rítusok a rontásúzés és az amulett viselésének rítusa. Ezzel összefüggésben beszélgetésre is sor kerülhet. Valakihez elmenni, hogy az levegye a rontást, figyelemre méltó társadalmi cselekedet, amely kettős üzenetet hordoz. Egyrészt valaminek a kinyilvánítása: ha valaki amulettet hord, a félelem üzenetét közvetíti, védelmet keres a rontástól, az irigység ellen. A gyógyulást kereső személy azt közvetíti kifelé, hogy tart tőle, szemmel megverték, *pigghiatu ad occiu*. Az az ember, akiről a rontásúzó megállapította, hogy „szemmel megverték”, megerősíti a gyanút azokban is, akik a rontásúzó „isteni” szinten szentesített hatalmán keresztül e hiedelemrendszer részeseivé váltak. Latens szinten viszont egy sor kapcsolódó üzenet jelenik meg: ha valakit irigyelnek, annak irigylésre *méltónak* kell lennie valamilyen módon; ha amulettet visel, azt közvetíti magáról a figyelmes szemlélőnek: „valószínűleg irigyelnek, valami jóért, amim van”. Egy pozitív diagnózis és a rontás levétele egy rontásúzó szavaival: „Víz és olaj összekeveredtek, hogy mutassák, irigyek rám, és Isten hatalmából meggyógyítottak.” Mindez arra enged következtetni, hogy a XX. század közepén a sziget társadalmában egyesek számára fontosak ezek az üzenetek.

Ahogy Galt megállapította, Pantelleria társadalmát három nagy csoport alkotja: egy szociálisan leszakadt, elkülönült csoport, amely a társadalom többi tagjával szemben elvesztette becsületét és jó hírnevét; az elég széles és sokszínű, többé-kevésbé egységes középső réteg, ahová a sziget legtöbb családja tartozik; végül egy kicsi csoport, amely ugyan kivívta magának a rendszerben az elit státust, de a középrétegek gyakran mégsem tekintik annak, kivéve azt az esetet, amikor ez így rögződött be, például az uraság–szolga viszonyban. Ennek a társadalmi szerkezetnek az alapja a sziget javainak és birtokainak – kistulajdonosok közötti – megközelítőleg széles körű és egyenletes megosztása, amely olyan „küzdőteret” hozhat létre, amelyben szerepet kap a társadalmi státus, amely így a rontás táptalaja lehet a kialakított összkép szerint. Ezeket a „küzdőtereket” így lehet meghatározni: a középréteg legaljához tartozó személyek küzdőtere (ide azok az emberek és családok tartoznak, akik mindent megtesznek, hogy ne süllyedjenek le a *szerecsétlen nincstelenség (poveri disgraziati)* közé; a középréteg felső része viszont arra vágyik, hogy bekerüljön az elitrétegbe. Természetesen nem állíthatjuk, hogy személyes pszichológiai tényezők ebben nem játszanak közre, de a sziget kulturális jelenségeként kétségkívül fontos a társadalmi rétegződésnek ebben a típusában a társadalomszerkezeti jellegű egybeesések meghatározása. Pantelleria teljesen beépült a modern Olaszország „fogyasztói társadalmá”-ba, ahova a fogyasztásra vonatkozó üzenetek a különféle kommunikációs eszközök révén jutnak el. Ebből következően az ott élők elfogadták a gondolatot, hogy a másik által bírt javak kívánatosak. Az irigységtől való félelem a tömeges fogyasztásra berendezkedett modern ipari társadalom elérkezése előtt valószínűleg egyetemes érzés volt, és úgy tűnik, hogy az már gyökeret vert a marketing és a reklám előtt is, amelyek folyton azt teszik kívánatossá, hogy valaki irigy sóvárgással tekintsen ránk.